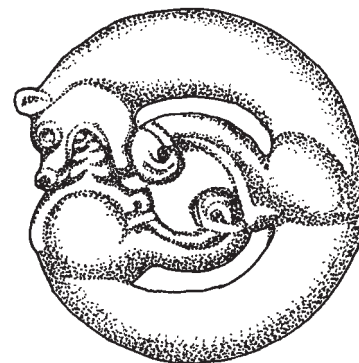

В. В. Колода *

ГОСПОДАРЧІ СПОРУДИ ВОВЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА: ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглядаються залишки господарчих будівель, що виявлені на Вовчанському городищі у Харківській обл., яке належить до північно-західних територій Хозарського каганату (лісостеповий регіон салтівської культури середини VIII — середини X ст. н. е.). На підставі археологічних та етнографічних даних, а також можливостей ґрунтів і природного оточення щодо будівельного матеріалу, пропонуються реконструкції окремих господарчих будівель. Виходячи з етнополітичної ситуації визначається можливе призначення цих споруд.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, Хозарський каганат, господарчі споруди, природне середовище, реконструкція археологічних об'єктів.

Одним із напрямів розвитку сучасної археології, як невід'ємної складової загальної історичної науки, є реконструкції археологічних об'єктів та відновлення археологічної забудови стародавніх поселень. Особливого значення це набуває з огляду на зростання інтересу до історії і, як наслідок, бажання відновити автентичний стародавній вигляд окремих будівель та історичних територій. Втіленням цього в сучасній Україні є поступове зростання музеїв-скансенів та реконструкції в містах історичної забудови. З означених причин запропонована до уваги робота має певну актуальність. Окрім того, зазначимо, що відомості про господарчі споруди (за винятком хіба що ремісничих майстерень) найчастіше залишаються у польових звітах та дисертаціях і вкрай

рідко стають об'єктами аналізу в науковій літературі, хоча, на нашу думку, вони містять дуже важливу інформацію щодо розвитку господарства, будівельних традицій, садибного планування тощо.

Тож, об'єктами нашого аналізу будуть рештки господарчих приміщень Вовчанського городища, що розташоване на східній околиці м. Вовчанськ біля району Герлегівка і оточене чотирма просторими селищами (загальною площею ≈ 55 га) (рис. 1). Воно було центром одного з лісостепових мікрорегіонів Хозарського каганату (Колода 1998). Пам'ятка займає ділянку розсіченого глибокими ярами високого правого берега р. Вовча (ліва притока Сіверського Дінця), що значно посилювало захисні властивості його потрійної оборони (рис. 2: 1)¹. Це одношарове поселення належить до салтівської культури середини VIII — середини X ст. і, в цілому, відбиває рівень матеріального та культурного розвитку багатоетнічного населення Хозарії. З огляду на місце розташування, воно було складовою частиною загальної лінії оборони на північно-західному кордоні Хозарської держави і осередком військово-політичного тиску на слов'янські племена (рис. 2: 2).

Уперше пам'ятку досліджено у 1903 р. В. О. Бабенком (Бабенко 1905, с. 363—368). Вона згадується на початку XX ст. Д. І. Багалієм у матеріалах XII Археологічного з'їзду (Багалей 1905, с. 28). Наприкінці 1940-х, а також у 1950—1970 рр. не раз обстежувалася М. Т. Євстроповим (Євстропов 1958, с. 204—205), В. К. Міхее-

* КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувач навчально-дослідною археологічною лабораторією Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, ORCID 0000-0002-8614-2039, koloda.v@gmail.com

© В. В. КОЛОДА, 2020

¹ Докладніше про оборонні споруди Вовчанського городища (Колода 2004).

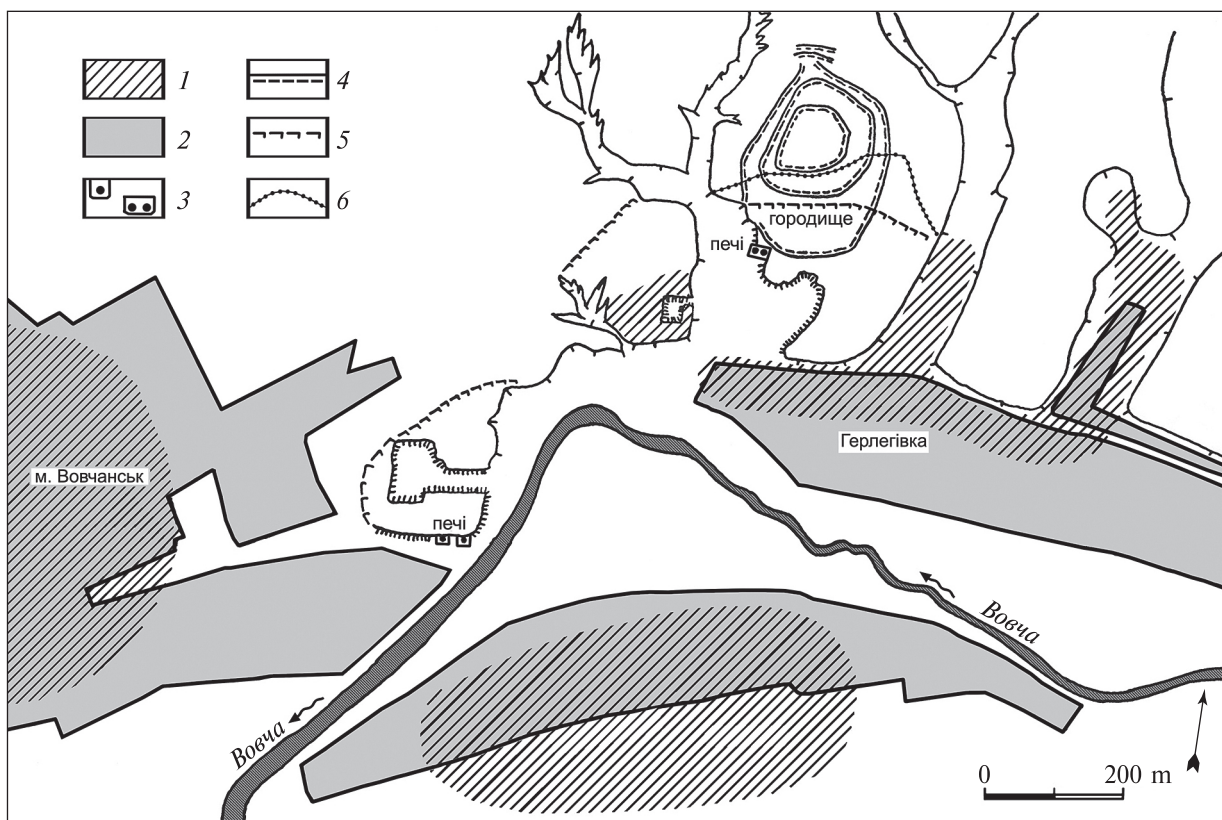

Рис. 1. Вовчанське городище в системі селищ-супутників (за: Евстропов 1958). Умовні позначки: 1 — селища салтівської культури; 2 — сучасні житлові квартали; 3 — вапнякові печі; 4 — початкова форма городища (у перетині); 5 — межі крейдяного кар'єру на середину XX ст.; 6 — сучасні межі кар'єра

Fig. 1. Vovchansk hillfort in the system of satellite settlements (according to: Yevstropov 1958). Symbols: 1 — settlements of the Saltov culture; 2 — modern residential blocks; 3 — limestone heaters; 4 — initial form of the hillfort (on the plan); 5 — boundaries of the chalkpit at the beginning of the 20th century; 6 — modern boundaries of the chalkpit

вим, Б. А. Шрамком та, можливо, І. І. Ляпушкіним і С. О. Плетньовою; у 1951 р. невеликі розвідувальні роботи проводив І. П. Костюченко (1951/16, с. 1). Тривалі розкопки проводила Середньовічна експедиція Харківського державного педагогічного університету на чолі з автором у 1994—1995 рр. Було закладено чотири розкопи загальною площею 2197 м² (рис. 2: 3) (Колода 1994/32, с. 4—15; 1995/50, с. 2—9). У межах розкопів 3 та 4 були виявлені рештки господарчих приміщень, реконструкція та аналіз яких і стануть предметом означеної роботи².

Розкоп 3 (рис. 2: 3). Дослідження центрального двору (цитаделі) виявили слабо насичений культурний шар потужністю 0,50—0,75 м (помітно збільшувався поблизу стіни цитаделі з причин її розповзання з часом). Саме поблизу внутрішньої лінії оборони городища простежені залишки споруд господарчого призначення (рис. 3). Практично впритул до вну-

трішнього кам'яного панцира на рівні бурого передматерика (–80 см), були виявлені смуги ґрунту чорноземно-крейдяного заповнення³, що за планом нагадували «кліті» (рис. 4: 1). Розчищаючи вказані смуги, вдалося простежити ровики шириною 25—30 см і загальною глибиною 100 см, які були заповнені сумішшю чорнозему із значним додаванням крейди. По кутах цих клітей розташовувалися великі добре оброблені брили залізистого пісковика у формі паралелепіпеда. Звертаємо увагу на те, що при різній довжині та ширині товщина їх становить 12—13 см або 25—26 см⁴.

Імовірно, тут ми маємо справу із рештками якихось легких пристінних будівель підпрямокутної форми із приблизними розмірами 2,5 × 3,5—4,0 м у перетині. А виявлені під

³ Основою мису із городищем була чиста крейда, яка була сировинною промисловою базою для будівництва місцевих вапнякових печей протягом значного часу (практично до кінця 1970 рр.).

⁴ Треба вказати і на те, що виходів залізистого пісковика нам не вдалося виявити поблизу городища, тобто ці камені могли бути привезені на пам'ятку.

² Звернемо увагу й на те, що до цього часу на городищі не знайдено жодного житлового приміщення.

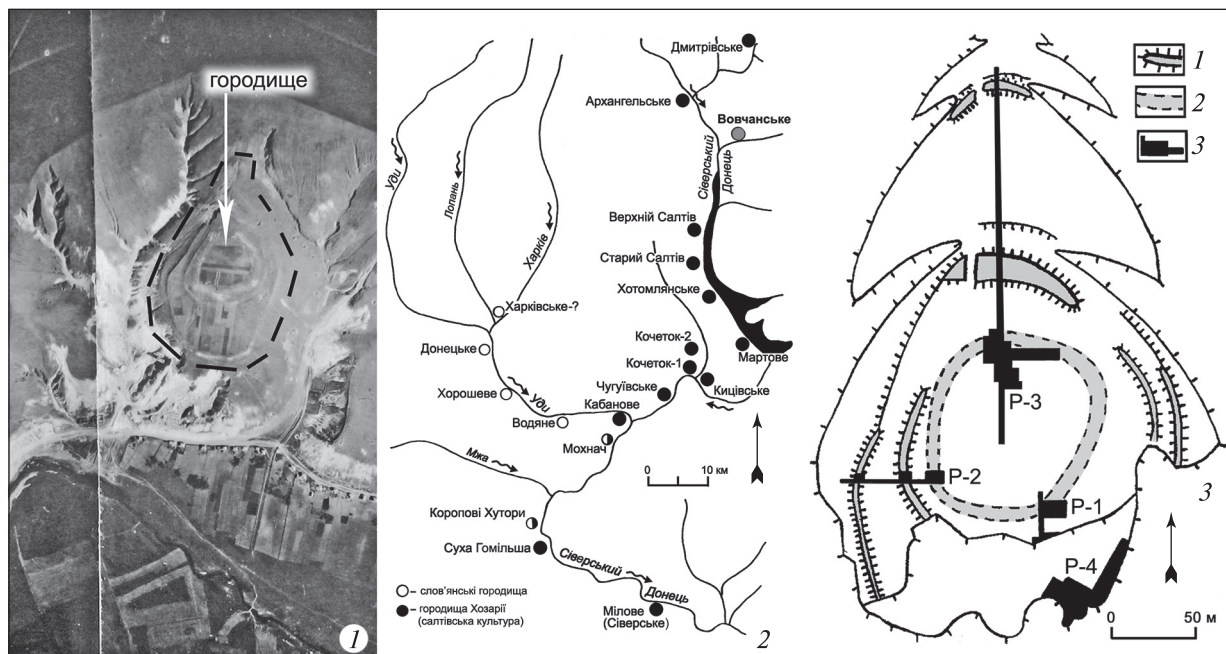

Рис. 2. Вовчанське городище: 1 — аерозйомка 1942 р.; 2 — ситуаційна карта-схема контактної зони слов'ян і Хозарії на Сівєрському Дінці; 3 — сучасний план Вовчанського городища. Умовні позначки: 1 — ґрунтові вали; 2 — стіна цитаделі; 3 — розкопи

Fig. 2. Vovchansk hillfort: 1 — aerial imagery, 1942; 2 — situational quick map of the contact zone of the Slavs and Khazaria on the Siverskyi Donets; 3 — modern plan of Vovchansk hillfort. Symbols: 1 — dirt ridges, 2 — citadel wall, 3 — excavation sites

час зачистки ровики є залишками неглибокого, впущеного у материк фундаменту. Зважаючи на значну домішку глини в культурному шарі цієї ділянки розкопу, ми можемо припустити, що стіни цих будівель були турлучними (глинобитними) та обмазані крейдою. Розташовані по кутах обточені брили слугували для загального зміцнення конструкції і зменшували просідання стін (саме деструкція таких стін в наслідок просідання є їх головною вадою і до нашого часу). Звернемо увагу й на те, що, судячи з фундаменту, ці будівлі конструктивно були прив'язані до одного з контрфорсів внутрішнього панциру стіни цитаделі. Внутрішній простір «клітей» невеликий 8,0—10 м², в кожному з них фіксується яма овальної у перетині форми, що займала значну його площу. Найбільша з них мала горизонтальні розміри 2,2 × 1,5 м із загальною глибиною 1,15 м.

На 3,0—5,0 м південніше внутрішньої стіни простежено лінію великих каменів, серед яких також були оброблені паралелепіеди. Деякі мали сліди обробки долотом у вигляді двох паралельних ліній на відстані 2,0—2,5 см одна від одної (рис. 4: 2). Довжина цих неперервних слідів від інструмента становила до 20 см. Виявлена лінія каменів, що йшла практично паралельно стіні цитаделі, є, найімовірніше, рештками огорожі, яка обмежувала територію

із господарчими приміщеннями (рис. 3). Цілком можливо, що ця територія мала додатково і навіс. Про це опосередковано свідчать рештки неглибоких впущених у культурний шар стовпових ямок, що в незначній кількості вдалось простежити лише в профілях траншей.

Таким чином, у межах пристінного простору цитаделі нам удалось виявити невелику господарчу зону із незначними за площею господарчими приміщеннями. Вони, найімовірніше, слугували для збереження якихось суспільних продовольчих запасів, що були призначені для невеликої кількості споживачів (наприклад для гарнізону цитаделі?).

Розкоп 4 (рис. 2: 3). Ця досліджена ділянка розміщувалася у південно-східній частині пам'ятки між зовнішньою та середньою лініями захисту. На значно пошкодженій скреперною технікою поверхні виявлено рештки дев'яти господарчих приміщень (рис. 5). Всі вони мали значне заглиблення 1,0—2,0 м від денної поверхні. В жодній з них не було виявлено слідів опалювальних пристроїв або попелу чи деревного вугілля. В заповненні більшості з них не було виявлено жодних артефактів. Лише у приміщеннях «Б», «Ж» і «К» знайдено поодинокі уламки гончарного посуду або шматки чорнометалургійного шлаку, а у котловані «Д» виявлено неповний розвал гофро-

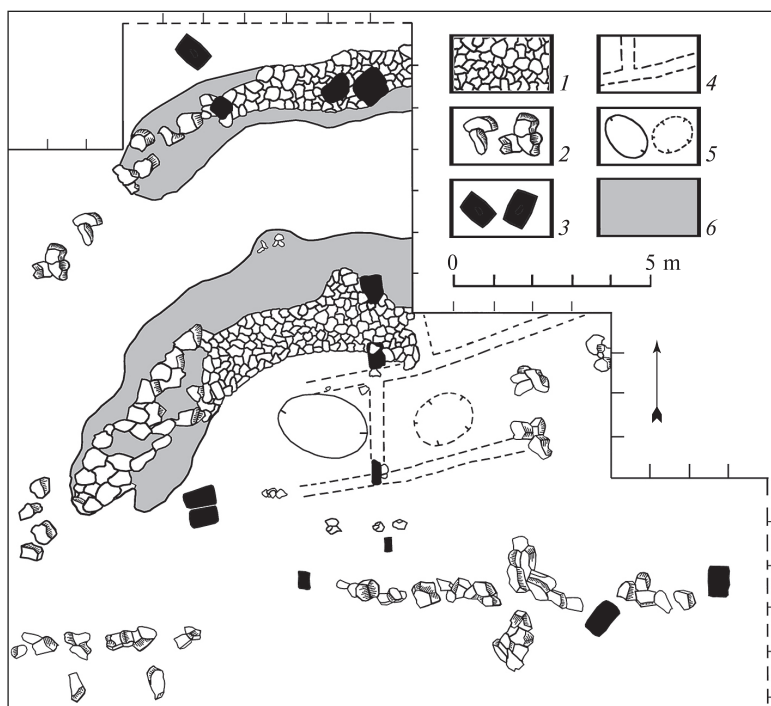

Рис. 3. План центральної частини розкопу 3. Умовні позначки: 1 — шматки вапняку; 2 — брили вапняку; 3 — обточені брили залізного пісковику; 4 — простежені рештки «клітей»; 5 — господарча яма, сліди ями; 6 — сира глина поверх давнього чорнозему

Fig. 3. Plan of the central part of the excavation site 3. Symbols: 1 — pieces of limestone; 2 — limestone blocks; 3 — tooled blocks of iron sand; 4 — detected remains of «building cages»; 5 — household pit, pit traces; 6 — raw clay above ancient chernozem

ваної округлодонної амфори таманського типу із кам'яною пробкою по діаметру горла. Все це дає підстави вважати ці приміщенні господарчими спорудами. Привертає увагу той факт, що всі вони розташовані доволі близько одне від

одного; максимальна відстань (7,0 м) зафіксована між приміщеннями «Ж» та «Е». Усі приміщення відрізняються за планом, ступенем заглиблення та конструкцією. Все це свідчить на користь того, що вони створювалися різними

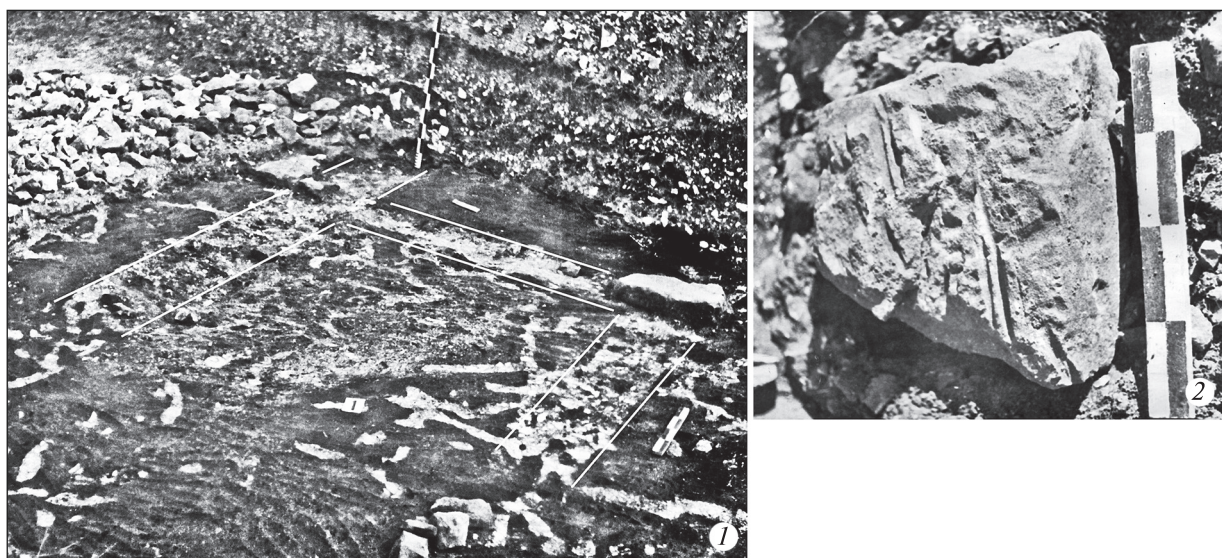

Рис. 4. Рештки будівельної діяльності в розкопі 3 (фото): 1 — господарче приміщення із господарчою ямою; 2 — брила залізного пісковику зі слідами обробітку

Fig. 4. Remains of building activity in the excavation site 3 (photo): 1 — household construction with a household pit; 2 — blocks of iron sand with traces of tooling

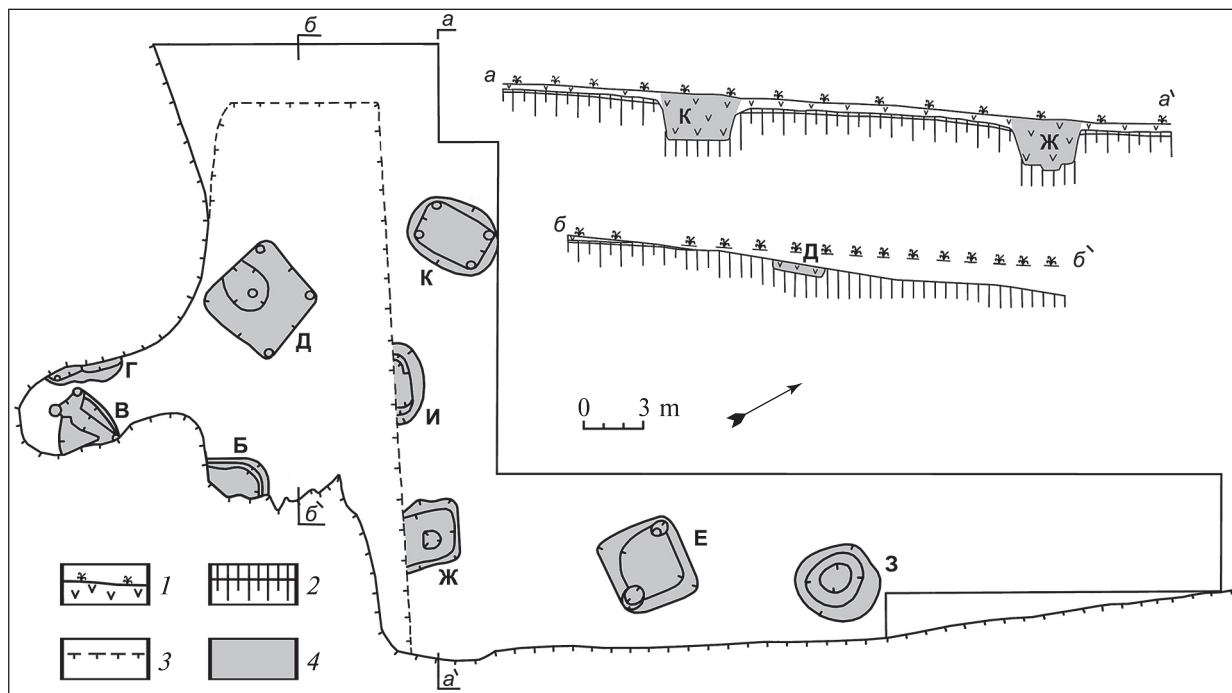

Рис. 5. Розкоп 4 на Вовчанському городищі. Умовні позначки: 1 — денна поверхня, культурний шар; 2 — передматерик та материк; 3 — місце відсутності культурного шару; 4 — господарчі приміщення.

Fig. 5. Excavation site 4 on Vovchansk hillfort. Symbols: 1 — soil surface, cultural layer; 2 — pre-subsoil and subsoil; 3 — spot where cultural layer is absent; 4 — household constructions

майстрами у різний час. Більшість котлованів дійшло до нас у фрагментованому вигляді, що унеможливує спробу їх реконструкції. І лише у приміщень «Д», «З», «И» та «К» котловани мали таке збереження, що дає можливість запропонувати їх реконструкцію.

Для реконструкції (графічної чи натурної) слід враховувати кілька чинників. *По-перше*, слід спиратися на результати досліджень, що втілені у щоденниках польових спостережень та кресленнях комплексів (все воно міститься у польовій та звітній документації і буде наведене далі). *По-друге*, слід враховувати якість ґрунту, у якому виявлені ці спорудження. У цьому випадку археологічним материком був пісок із прошарками суглинку (5,0—20 см), що робило неможливим створення міцних стін котловану та потребувало відносно легкого перекриття даху. *По-третє*, необхідно враховувати наявність природної будівельної сировини. З огляду на це, слід відзначити, що городище розташоване на кордоні степу і лісостепу, де немає в достатній кількості «будівельного» лісу для створення стін (тим більше у господарчих приміщеннях), але у заплавах чимало листяного лісу з довгим гіллям та очерету. Виходячи з цього, можна передбачити використання стовбурів багаторічних дерев для зведення конструктивних опор, що несуть найбільше на-

вантаження. Для створення другорядних опор і додаткових конструктивних елементів — молодого лісу та товстих гілок. Під час облицювання стін застосовувалися фахверкові (щитові) конструкції з гілок різної товщини (рис. 6: 1, 2) та матів з очерету (рис. 6: 3); цілком можливо, що іноді з цією ж метою могли використовувати й дерев'яні плахи. На перекриття даху йшли солом'яні, а також очеретяні снопи, шкіри та зрізані шматки дернини.

По-четверте, необхідно знати технічне оснащення тогочасного місцевого населення для обробітки запропонованої сировини. З цього приводу слід зазначити, що салтівське населення мало значну кількість інструментів для викопування котлованів та обробки органічної будівельної сировини. Відомі окуття від дерев'яних заступів (Михеев 1985, с. 40, рис. 19: 2, 3; Горбаненко 2018, с. 73, рис. 4.3) та мотички з не зімкнутою вертикальною втулкою, що використовувалися для викопування поховальних катакомб та топкових камер гончарних горен (Михеев 1985, с. 117—119; Колода, Горбаненко 2018, с. 73—75, рис. 4.4). Населення Хозарського каганату мало практично повний набір інструментів з обробітку дерева: сокири, пилки, тесла, долота, струги, скобелі тощо (Михеев 1985, с. 68—76; Колода 2014, с. 71—73; 2017, с. 45—45).

По-н'яте, слід враховувати досвід реконструкцій стародавніх будівель за археологічними даними, що лишили нам попередники. Однак і тут є свої досягнення і вади. Насамперед зауважимо, що автори реконструкцій звертають передусім увагу на відновлення давнього домобудування і, в значно меншій мірі звертають увагу на господарчі споруди. Ми, безумовно, усвідомлюємо, що будівельні технології та прийоми були значною мірою схожі, але були і відмінності, що пов'язані із цільовим призначенням приміщення. Відзначимо також, що робіт, присвячених реконструкції будівель салтівської культурно-історичної спільноти, значно менше, аніж тих, що відновлюють зовнішній вигляд будівель їх північно-західних сусідів — східних слов'ян. Історія вивчення та розвиток реконструктивного уявлення традиційного житлового та побутово-господарчого будівництва слов'яно-руського часу докладно викладена у монографії Ю. О. Пуголова (2016, с. 20—45) та дисертаційному дослідженні І. А. Готуна (2016, с. 19—44). Однак серед чималого загалу всіх названих вище вказаними авторами дослідників-реконструкторів лише кілька звернулись до відновлення господарчих приміщень. Так, І. І. Ляпушкін у роботі про Новотроїцьке городище вдається до відновлення можливої конструкції і зовнішнього вигляду господарчих приміщень (Ляпушкін 1958, с. 207—209). Серед сучасних авторів слід згадати роботи І. А. Готуна, який теж вдається до реконструкції будівель побутово-господарчого призначення (Готун 1993; 2016, с. 115—126). Необхідно також взяти до уваги ті нечисленні реконструкції салтівських будівель, що були здійснені колегами-науковцями. Хоча серед них превалює реконструкція жител (Флєров 1996, рис. 27, рисунок на обкладинці; Плетнева 1999, рис. 71, 73, 80—83), однак запропоновано і кілька реконструкцій господарчих приміщень (Плетнева 1999, рис. 77, 78). Щодо сучасного вивчення салтівських старожитностей вітчизняними авторами зазначимо, що нам відома лише одна робота — нещодавня дисертація В. І. Квітковського, в якій обмежено даються реконструкції господарчих приміщень (Квітковский 2018, рис. 72).

По-шосте, необхідно враховувати етнографічний матеріал, який відображений у літературі (Сумцов 1918; Самойлович 1961; Данілюк 1991; Українська минувшина... 1993), живописі⁵, фотоальбомах. Для населення салтівської

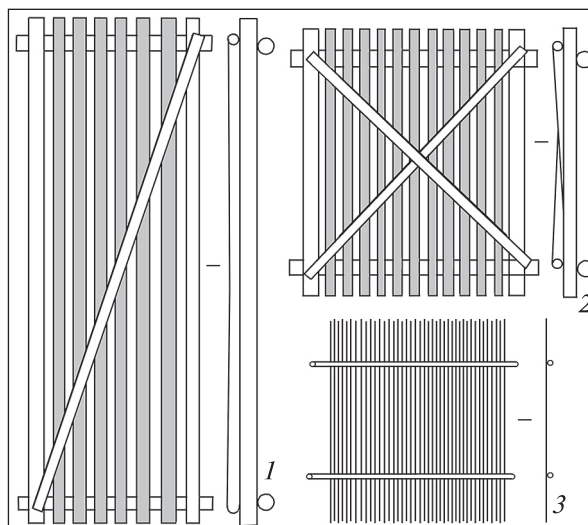

Рис. 6. Матеріал для облицювання стінок котловану: 1, 2 — фахверкові конструкції; 3 — мат з очерету

Fig. 6. Material for wall lining in the ditch: 1, 2 — wooden frame construction; 3 — cane mat

культури слід враховувати і такі обставини: значна кількість мешканців Хозарії належала до тюркських та угорських етнічних груп, що своїм походженням пов'язана з євразійськими степовими та лісостеповими територіями. З огляду на це, важливим буде й урахування будівельних традицій і народів Сибіру (Попов 1961).

Означивши чинники, що лежать в основі наших реконструкцій, переходимо до розгляду конкретних комплексів з розкопу 4 Вовчанського городища, починаючи з найбільш простого за конструкцією (на наш погляд), до більш складного.

Приміщення «З» (рис. 5; 7: 1—3) було найбільш північно-східним серед інших: «В» — «Б» — «Ж» — «Е» — «З», що розташовувалися практично на одному топографічному рівні з північного сходу на південний захід по краю останця плато з городищем (рис. 2: 3; 5). Об'єкт було виявлено у процесі зачистки на глибині 0,6—0,7 м від денної поверхні. Рештки комплексу — це котлован, що у перетині наближався до кола і мав верхні розміри 4,3 × 3,9 м. До низу котлован звужувався, утворюючи сходинки, першу з яких зафіксовано на глибині 1,0 м. Тут горизонтальні розміри складали 3,0 × 2,6 м. Друга сходинка вела до плаского дна, зачищеного на глибині 1,2 см. За формою у перетині воно наближалось до дещо округлого три-

з її сировиною і малюнки І. Є. Репіна. Наприклад, замальовка ним частини садибного подвір'я 1876 р. (Москвинов 1959, ілюстрований додаток).

⁵ Загальний зовнішній вигляд та окремі деталі конструкції допомагають відновити для цієї місцевості

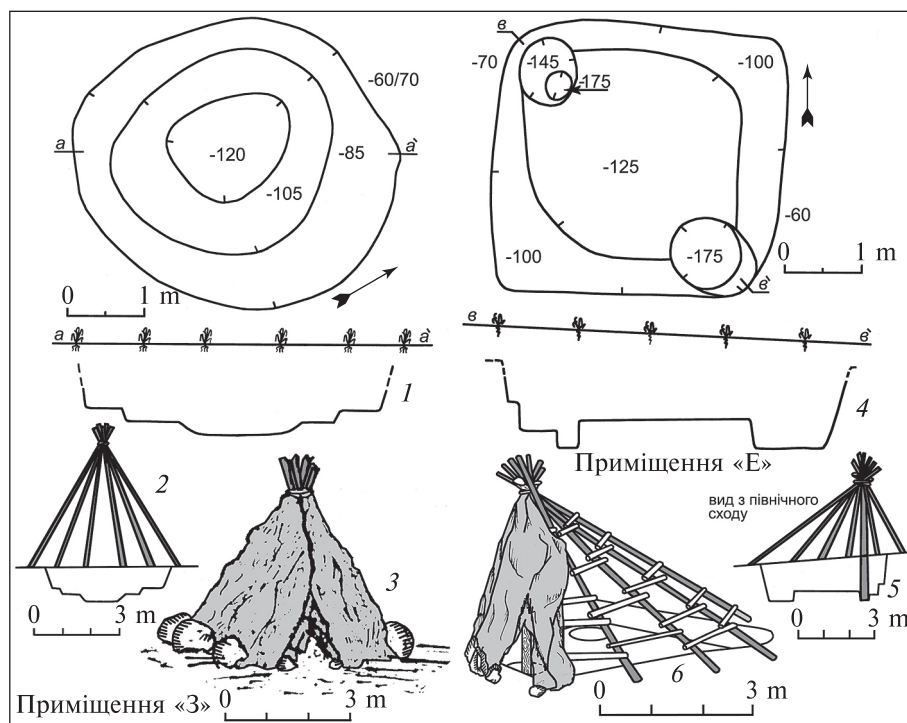

Рис. 7. Приміщення «3» (1–3) та «Е» (4–6): 1, 4 — плани та перетини; 2, 5 — схеми перекриття у перетині; 3, 6 — варіанти реконструкції зовнішнього вигляду

Fig. 7. Household area «3» (1–3) and «Е» (4–6): 1, 4 — plans and profiles; 2, 5 — schemes of covering in section; 3, 6 — variants of external appearance reconstruction

кутника з горизонтальними розмірами $1,70 \times 1,35$ м (рис. 7: 1).

Східчаста концентрична форма та відсутність стовпової ямки дає змогу реконструювати перекриття комплексу як шатрове (рис. 7: 2), що створене на косо поставлених кроквах, верхній край яких скріплений у кроковий вузол сиром'ятним ремнем, а нижній — впирався у дернину денної поверхні⁶. На крокви могли піти стовбурі дрібного лісу діаметром у $0,10\text{--}0,15$ м. Виходячи з розмірів котловану таких кроkv могло бути $10 (\pm 2)$. Оскільки вони розташовувалися доволі близько одна від одної, імовірно було використання видубленої шкіри великої рогатої худоби, яку клали з напуском поверх кроkv. Нижній край шкіряного перекриття міг закріплюватися камінням, яке часто використовували під час будівництва оборонних «мурів» городища (рис. 7: 3). Вхід до приміщення міг бути з будь-якого боку.

Приміщення «Е» (рис. 5; 7: 4–6), його рештки у вигляді майже квадратного котловану розташовувалися за $5,0$ м на південний захід від попереднього комплексу (рис. 5). Вони були виявлені під час зачистки на глибині $0,6$ м.

⁶ Цілком імовірно, що нижній край міг дещо заглиблюватися у ґрунт.

Розміри котловану становлять $4,6 \times 4,3$ м, з паралельними протилежними стінами та заокругленими кутами (рис. 7: 4). Стіни орієнтовані за сторонами світу. Горизонтальне дно комплексу зачищене на глибині $1,25$ м. Горизонтальні розміри найбільш заглибленої частини складають $3,7 \times 3,3$ м. Вздовж стін на рівні $-1,0$ м чітко простежена материкова полиця-останець. У південно-східному куті котловану виявлено округлу яму, верхній край якою — це овал $1,40 \times 1,05$ м. Стінки цієї ямки звужувалися донизу, де на глибині $1,75$ м розміщувалося пласке дно. У протилежному (північно-західному) куті теж виявлено невелику округлу яму ($1,0 \times 0,9$ м) з пласким дном на рівні $-1,45$ м; у її південно-східній частині розміщувалася округла стовпова ямка ($0,5 \times 0,4$ м) глибиною $1,75$ м.

Незважаючи на квадратну в перетині форму котловану, і спираючись на виявлення лише однієї стовпової ямки від вертикальної опори, вважаємо, що тут теж використовувалося шатрове перекриття. На відміну від приміщення «3», тут воно було асиметричним. Нижні кінці кроkv також спиралися на землю. Але, на відміну від конструкції вище згаданого приміщення, верхні кінці кроkv спиралися на вертикальний стовп-стійку (рис. 7: 5). Для зручності

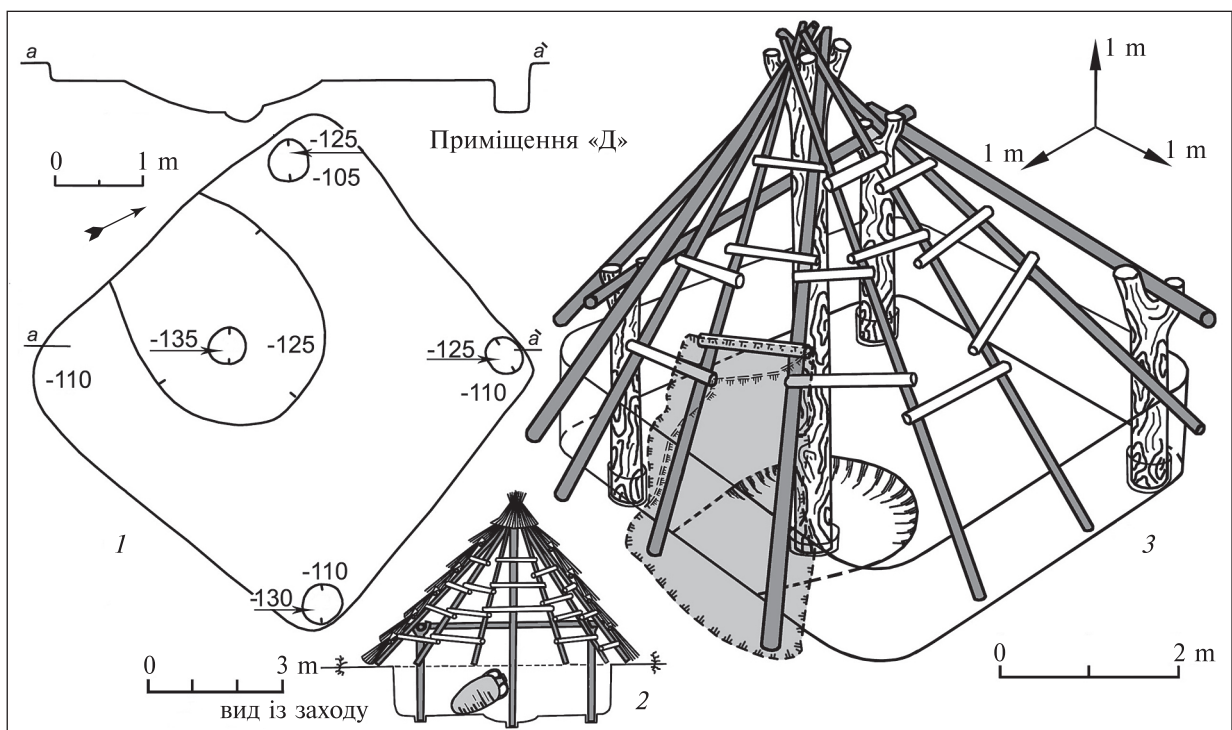

Рис. 8. Приміщення «Д»: 1 — план та профіль; 2 — схема перекриття в перетині; 3 — варіант реконструкції загальної конструкції

Fig. 8. Household area «D»: 1 — plan and profile; 2 — schemes of covering in section; 3 — variant of reconstruction of the general construction

ті кріплення крокв, цей стовп робився зі стовбура дерева (судячи з розмірів стовпкової ямки, його діаметр становив 0,30–0,35 м). У верхній частини опори могли залишити подвійну або потрійну розвилку для зручності кріплення крокв. Їх верхні кінці додатково закріплювалися сиром'ятним ремнем. Крокви могли бути такими ж самими, як і у попередньому випадку: стовбури дрібного лісу діаметром 0,10–0,15 м. Їх кількість була аналогічною — 10 (± 2). У північно-західному куті крокви спускалися до низу майже вертикально, а у протилежному — розходилися віялом. Найбільший нахил даху був у південно-східному напрямку. Виходячи з цього, у північно-західній частині даху могло використовуватися також перекриття зі шкіри. А от для влаштування перекриття у східному та південному напрямках, де проміжок між кроквами був ширший, необхідно було встановлювати поперечки між ними — лати даху, на які годилося крупне гілля та молоді паростки дерев (рис. 7: 6). Після цього можна було створювати верхню частину даху, найімовірніше із рослинного матеріалу: очерет, солома.

Вхід до цього приміщення міг бути, найімовірніше, десь із північного боку (ближче до опорного стовпа), де покрівля даху розташовувалася більш вертикально, що зменшувало

проникнення вологи (дощу, снігу) до внутрішнього простору. Внутрішня яма цього комплексу, що у південно-східному куті, слугувала, можливо, для господарчих цілей — збереження особливих запасів.

Приміщення «Д» (рис. 5; 8). Рештки цього приміщення у вигляді нижньої частини котловану виявлені у південній частині розкопу, де культурний шар на час розкопок був знятий бульдозерною технікою (рис. 5). Як і попереднє, це приміщення було майже квадратним у перетині (4,7 × 4,4 м), тільки спрямоване за сторонами світу не стінами, а кутами (рис. 8: 1). Виходячи із загальної стратиграфії пам'ятки, пласке і дещо похиле у східний бік дно виявлене на глибині –1,0 м. У західній частині дна, впритул до центральної частини борту котловану було розчищено напівовальну у перетині неглибоку яму з увігнутим дном (–1,25 м) та горизонтальними розмірами 2,5 × 2,0 м. У ній, ближче до центру приміщення, як і по кутах котловану (окрім південно-західного) простежено ямки від стовпових опор діаметром 0,25–0,30 м.

Виходячи з археологічних даних, конструкція цього господарчого приміщення базувалася на стовпових опорах: одній — центральній та трьох — по кутах. Судячи з розмірів ямок, ді-

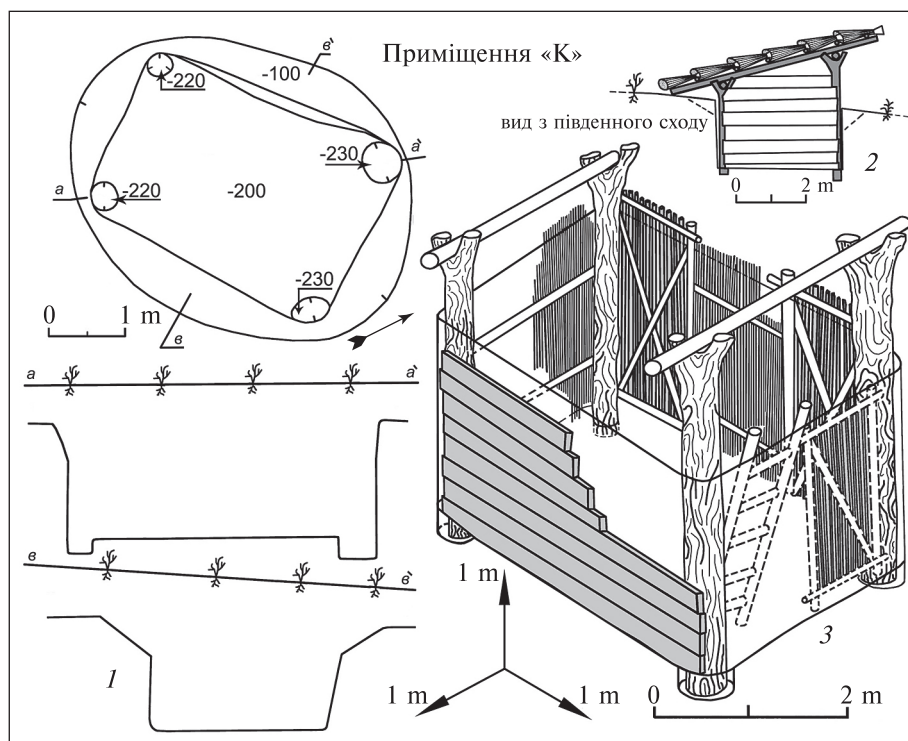

Рис. 9. Приміщення «К»: 1 — план та профіль, 2 — схема перекриття в перетині; 3 — варіант реконструкції загальної конструкції

Fig. 9. Household area «K»: 1 — plan and profile; 2 — schemes of covering in section; 3 — variant of reconstruction of the general construction

аметр стовбурів у комелі був 0,20—0,25 м. Однак, в цілому, як і у двох попередніх випадках, перекриття котловану було шатровим, доказом чому є наявність центральної стовпової опори (рис. 8: 2). Наявність трьох кутових опор свідчить про те, що для посилення конструкції даху майстри застосували горизонтальні лежні вздовж північної та східної стін, які додатково підтримували крокви шатрового перекриття з цих боків. Після встановлення крокв і закріплення їх верхніх кінців на верхньому краї центрального опорного стовпа, на крокви закріплювалися лати, що з'єднували їх впоперек (рис. 8: 2, 3). Крок-відстань між латами обирався таким, щоб на них можна було кріпити перекриття з очерету або соломі (рис. 8: 2). Вхід до приміщення був у центрі західної стіни. Він співпадав із додатковим заглибленням, в якому розміщувався центральний стовп. Вхід міг завішуватися шкірою або рядниною (рис. 8: 3).

Приміщення «К» (рис. 5; 9). Воно розташовувалося на одній меридіональній лінії з приміщеннями «Г» — «Д» — «К», займаючи крайню північну позицію, у 4,5 м на північний захід від приміщення «И» (рис. 5). Пляма котловану приміщення була виявлена під час зачистки на глибині 0,5 м. Кінцева розчистка дозво-

лила виявити рештки котловану прямокутної споруди глибиною 2,0 м з розмірами у перетині $3,5 \times 2,3$ — $2,5$ м. Кутами споруди орієнтована за сторонами світу. По кутах котловану виявлено округлі або овальні стовпові ямки з горизонтальними розмірами 0,2—0,3 м на глибині 2,2—2,3 м (рис. 9: 1).

Реконструкція цього найбільш глибокого з усіх розглянутих приміщень виглядає іншим чином. За розмірами та глибиною стовпові ямки північно-східної стіни однакові і дещо глибші за ті, що біля південно-західної. Тобто, найімовірніше, тут були більш товсті і високі опори зі стовбурів, аніж з протилежного боку. Наявність парних паралельних вертикальних опор і відносно невеликий розмір приміщення ($\approx 8,0 \text{ м}^2$) дають змогу запропонувати односкатний дах із пониженням до південного заходу і, відповідно, із входом з північного сходу, до чого спонукає і напрямок схилу (рис. 9: 2). На вертикальні стійки зі стовбурів вкладалися два прогони з лежнів вздовж коротких стін (рис. 9: 3). Вони могли нести плахи або крокви, на які застиалося основне перекриття з очерету (рис. 9: 2) або дернини. Вертикальні стіни значної загальної висоти (2,0—4,0 м) у м'якому піщавому та супіщавому чи то суглинковому

грунті потребували обов'язкового облицювання. Для цього могли застосовуватися дерев'яні плахи, фахверкові щити з гілля або очеретяні мати (рис. 9: 2, 3). Відсутність сходинок і значна глибина свідчать про використання драбини. Вхід завішувався шкірою або рядниною.

Прості за конструкцією та невибагливі за інтер'єром приміщення були, по суті, майданчиками, певним чином захищеними від зовнішніх природно-кліматичних умов. Лише в одному з них виявлена внутрішня яма («Е»), менше ніж в половині простежені полицки-останці або пандуси: «В», «Г», «Е», «И» (рис. 5). До того ж, всі вони доволі щільно розташовані одне до одного на окремій ділянці городища між зовнішньою та середньою лініями захисту. Все це потребує певного тлумачення. Безумовно, ці приміщення використовувалися для зберігання якогось суспільного харчового запасу рослинного походження. Найімовірніше, це були зернові запаси, що не могли засипатися в ями (з причин властивостей ґрунту), а зберігалися щонайбільше в дерев'яних коробах, плетених з лози та лика ємностях, а також у лантухах (шкіряних або тканинних) та, незначною мірою, у керамічній тарі. Що це були за запаси: за суттю та призначенням? Тут можливі кілька варіантів:

1. Харчові запаси могли належати місцевому населенню. У випадку зовнішньої загрози мешканці навколишніх селищ (рис. 1) ховалися за стінами городища. Це здається малоімовірним, з огляду на військову потужність каганату в даному регіоні, що підкріплюється літописними повідомленнями про сплату слов'янами дані хозарам (Повість..., с. 16—18). Але цілком можливо, якщо врахувати громадянську війну з релігійних причин на початку IX ст. в Хозарії (Плетнёва 1986, с. 62—64, 77).

2. Запаси могли створюватися для споживання військовим гарнізоном, який міг перебувати у цитаделі городища для забезпечення мілітарного тиску на слов'ян.

3. Ці приміщення могли використовуватися для тимчасового утримання зібраного у місцевого населення зернового збіжжя, що згодом буде відправлене в розпорядження центральної влади каганату. Цілком можливо, що тут тимчасово зберігалося зерно, яке збиралося у слов'ян як частина данини.

Таким чином, обидві групи господарчих споруд, які розміщувалися на окремих частинах Вовчанського городища, були створені з метою збереження харчових запасів. Однак ці групи відрізняються за розмірами, конструк-

цією та, певною мірою, призначенням. Технологія їх будівництва залежала від характеристики ґрунтів, на яких вони створювалися та будівельного матеріалу, що брався з навколишнього середовища. Збіжність двох виявлених господарчих приміщень в розкопі 3 свідчить, що роботи виконувалися однією групою будівельників та за єдиним планом. Конструктивне розмаїття господарчих приміщень у розкопі 4 свідчить, що вони створювалися різними групами майстрів, а, можливо, і у різний час. Сподіваємось, що ця робота приверне більшу увагу фахівців до аналізу та реконструкції такої категорії комплексів, як господарчі споруди та приміщення.

- Бабенко, В. А. 1905. Волчанское городище. Сборник *Харьковского историко-филологического общества* (Т. 16.), Харьков, с. 363-368.
- Багалей, Д. И. 1905. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. *Труды XII АС* (Т. 1), Москва, с. 1-92.
- Готун, І. А. 1993. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського населення Автунічі. *Археологія*, 4, с. 59-71.
- Готун, І. А. 2016. *Соціально-виробнича структура забудови села Середнього Подніпров'я X—XIII ст.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Данілюк, А. Г. 1991. *Українська хата*. Київ.
- Евстропов, Н. Т. 1958. Городище и селища возле г. Волчанска. *Советская археология*, 4, с. 204-207.
- Квітковський, В. І. 2018. *Будівельна справа салтівського лісостепового населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н. е.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Колода, В. В. 1994. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета в г. Волчанске в 1994 г. Харьков. *Научный архив ИА НАНУ*, ф. е., 1994/32.
- Колода, В. В. 1995. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета в г. Волчанске в 1995 г. Харьков. *Научный архив ИА НАНУ*, ф. е., 1995/50.
- Колода, В. В. 1998. Місце Вовчанського археологічного комплексу серед старожитностей салтівської культури. Збірник наукових праць: історичні науки. *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету*. Харків, І, с. 17-23.
- Колода, В. В. 2004. Исследования Волчанского городища. *Древности 2004*. Харьков: Харьковское историко-археологическое общество, с. 265-271.
- Колода, В. В. 2014. Специализированные ремесленные инструменты салтовского периода на городище Мохнач. *Археологія і давня історія України. Археологія: можливості реконструкцій*, 13 (2), с. 68-74.
- Колода, В. В. 2017. Спеціалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач-П» у салтівський час. *Археологія і давня історія України*. 22. *Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції*, 1, с. 40-49.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

- Костюченко, И. П. 1951. Отчет о разведочных раскопках в окрестностях г. Волчанска Харьковской обл. Киев. *Науковий архів ІА НАНУ*, ф. е., 1951/16.
- Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.
- Москвинов, В. Н. 1959. *Репин на Харьковщине*. Харьков.
- Повесть временных лет*. Ч. I. Текст и перевод. 1950. Москва; Ленинград.
- Плетнёва, С. А. 1986. *Хазары*. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва; Иерусалим.
- Попов, А. А. 1961. *Жилище. Историко-этнографический атлас Сибири*. Москва; Ленинград, с. 131-226.
- Пуголов, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.
- Самойлович, В. П. 1961. *Народна творчість в архітектурі сільського житла*. Київ.
- Сумцов, М. Ф. 1918. *Слобожане*. Харьков.
- Флёров, В. С. 1996. *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы*. Москва.
- Українська минувшина*. Ілюстрований етнографічний довідник. 1993. Київ.

Надійшла 28.05.2020

В. В. Колода

Кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, заведующий учебно-исследовательской археологической лабораторией Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды, ORCID 0000-0002-8614-2039, koloda.v@gmail.com

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ СООРУЖЕНИЯ ВОЛЧАНСКОГО ГОРОДИЩА: ПРОБЛЕМЫ РЕКОНСТРУКЦИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Волчанское городище расположено на восточной окраине г. Волчанск в Харьковской обл. Оно принадлежит салтовской культуре (середина VIII — середина X в. н. э.), которая отражает материальные и культурные остатки Хазарского каганата. Памятник является центром одного из полутора десятков микрорегионов Хазарского каганата, открытых в среднем течении Северского Донца. Городище занимает высокий мыс правого берега р. Волчья (правый приток Северского Донца). Оно имеет одно дворище с тройной системой обороны, которая состояла из валов, рвов и эскарпов. Хозяйственные сооружения были найдены в северной части цитадели, между внешней и средней линиями защиты. В пределах пристеночного пространства цитадели открыта небольшая хозяйственная зона с незначительными по площади хозяйственными помещениями из глинобитных стен. Они, скорее всего, служили для хранения продовольственных запасов, которые были предназначены для небольшого количества потребителей (например, для гарнизона цитадели?).

В южной части городища исследовано девять хозяйственных сооружений, что располагались на расстоянии 4,0—6,0 м друг от друга (при отсутствии жилищ по соседству). Все они различны в плане и по конструкции. Была предложена реконструкция наиболее целостных из них. При этом были учтены результаты археологических исследований, строительное качество грунтов, строительный материал из природного окружения, наличие инструментов и их возможности в обработке сырья, а также этнографические данные по традиционному строительству местного населения в XVIII—XIX вв. Данные сооружения предназначались для хранения пищевых запасов в деревянных или плетеных из лозы и лыка коробах и иных ёмкостях, а также в мешках (кожаных или тканевых) и в керамической таре. Предлагается несколько гипотез относительно их назначения:

— Запасы могли принадлежать населению местной сельскохозяйственной округи для их использования в период внешней угрозы, что вполне возможно с учётом гражданской войны в Хазарии в начале IX в.

— Запасы могли создаваться для употребления военным гарнизоном, который мог пребывать в цитадели городища для обеспечения военного давления на славян.

— Рассмотренные помещения могли использоваться для временного хранения собранного у местного населения зернового урожая (а, возможно, и дани, собранной со славян) перед его отправкой в распоряжение центральной власти каганата.

Сходство двух выявленных хозяйственных помещений в раскопе 3 свидетельствует, что работы выполнялись одной группой строителей и по одному плану. Конструктивное разнообразие хозяйственных помещений в раскопе 4 свидетельствует, что они создавались разными группами мастеров.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская культура, Хазарский каганат, хозяйственные помещения, природная среда, реконструкция археологических объектов.

HOUSEHOLD BUILDINGS OF VOVCHANSK HILLFORT: THEIR RECONSTRUCTION AND INTERPRETATION PROBLEMS

Vovchansk hillfort is located in eastern border lands of Vovchansk city in Kharkiv oblast. It belongs to the Saltov archaeological culture (mid. VIII — mid. X centuries), which reflects material and cultural remainings of the Khazar Khaganate. This site is one of the half dozens of microregions in the Khazar Khaganate located in the middle stream of the Siverskyi Donets. The site is located on the cape of the right bank of the Vovcha river (right feeder of the Siversky Donets). It has one yard with a threefold defense system that includes earthen walls, ditches and scarps. Household buildings were discovered in the northern part of the citadel, and between outward and inward defensive lines. A small household zone was found within the range of the space near citadel walls; its household buildings were of a small area, with mud-brick walls. They were likely to serve for food supply storage meant to be delivered for a small number of consumers (for example, for the citadel garrison).

9 household buildings found between exterior and middle defence lines were investigated in the southern part of the hillfort; they are located in 4.0-6.0 meters from one another (in the absence of nearby dwellings). All of them are different in their plan and construction. The reconstruction of the most extant ones is offered in the article. The following things were taken into account: results of archaeological research, construction quality of grounds, surrounding nature of construction raw materials, presence of implements and their feasibility of processing of raw materials, and also ethnographic data on traditional construction of the population in XVIII-XIX centuries. These buildings were designed for food preservation in wooden or vine- or fibre-braided baskets and other containers, also in bags (of leather or tissue) and ceramic tare. As to the purpose of these food stocks, some hypotheses are offered. The 1st hypothesis: the storage could belong to the local surrounding population in the times of external threat for the residents of the nearby settlements; it seems probable in the light of the civil war in Khazaria at the beginning of the 9th century. The 2nd hypothesis: food supply could be stored to be consumed by the garrison, which could be located in the hillfort citadel for creating military pressure on the Slavs. The 3rd hypothesis: the mentioned buildings could be used for temporary retention of the corn harvest (and probably, the Slavs' toll) reaped by the local community before its shipping at the disposal of the central authority of the Khaganate.

Correspondence between two discovered household buildings in the excavation site-3 points to the fact that the work was done by the same worker group following the common plan. Constructive diversity of household buildings in the excavation site-4 shows that they were created by different worker groups.

K e y w o r d s: Saltov archaeological culture, Khazar Khaganate, household buildings, natural habitat, reconstruction of archaeological sites.

References

- Babenko, V. A. 1905. Volchanskoe gorodishche. *Sbornik Kharkovskogo istoriko-arheologicheskogo obshchestva* (vol. 16.). Kharkov, p. 363-368.
- Bagalei, D. I. 1905. Obiasnitelnyi tekst k arheologicheskoi karte Kharkovskoi gubernii. *Trudy XII Arheologicheskogo siezda* (vol. 1). Moskva, p. 1-92.
- Daniiljuk, A. G. 1991. *Ukrainska hata*. Kyiv.
- Gotun, I. A. 1993. Rekonstrukcii remisnychyh ta gospodarskykh budivel davnoruskoho naselennia Avtunychi. *Arheologia*, 4, p. 59-71.
- Gotun, I. A. 2016. *Socialno-vyrobnycha struktura zabudovy sela Serednioho Podniprovia X-XIII st.* Dysertaciia k. i. n. Instytut arheologii NAN Ukrainy.
- Evstropov, N. T. 1958. Gorodishche i selishcha voze g. Volchanska. *Sovetskaia arkeologia*, 4, p. 204-207.
- Kvitkovskiy, V. I. 2018. *Budivelnna sprava saltivskoho lisostepovoho naselennia v baseini Siverskoho Dintsiia kinciia I tys. n. e.* Dysertaciia k. i. n. Instytut arheologii NAN Ukrainy.
- Koloda, V. V. 1994. Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoi arkeologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gospeduniversiteta v g. Volchanske v 1994 g. Kharkov. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1994/32.
- Koloda, V. V. 1995. Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoi arkeologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gospeduniversiteta v g. Volchanske v 1995 g. Kharkov. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1995/50.
- Koloda, V. V. 1998. Misce Vovchanskoho arheolohichnoho kompleksu sered starozhytnosti saltivskoi kultury. *Zbirnyk naukovykh prats: istorichni nauky. Naukovyi visnyk Kharkivskoho derzhavnogo pedagogichnoho universytetu*. Kharkiv, I, p. 17-23.
- Koloda, V. V. 2004. Issledovaniia Volchanskoho gorodishcha. *Drevnosti 2004*. Kharkov: Kharkovskoe istoriko-arheologicheskoe obshchestvo, p. 265-271.
- Koloda, V.V. 2014. Spetsializirovannye remeslennye instrumenty saltovskogo perioda na gorodishche Mohnach. *Arheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 13 (Arheolohiia: mozhlyvosti rekonstruktsii), 2, p. 68-74.
- Koloda, V. V. 2017. Specializovani znariaddia yak vidobrazhennia rinia remisnychoho vyrobnytva na selyshchi 'Mohnach-P' u saltivskiy chas. *Arheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 22 (Arheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii), 1, p. 40-49.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kaganatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akadempriodyka.

- Kostyuchenko, I. P. 1951. Otchet o razvedochnykh raskopkakh v okrestnostiah g. Volchanska Kharkovskoi obl. Naukovyi arhiv IA NAN Ukrainy, f. e, 1951/16.
- Liapushkin, I. I. 1958. Gorodishche Novotroitskoe: O Kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 74. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Miheev, V. K. 1985. *Podonie v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vyshcha shkola.
- Moskvinov, V. N. 1959. *Repin na Kharkovshchine*. Kharkov.
- Povest vremennykh let*. Pr. I. Tekst i perevod. 1950. Moskva; Leningrad.
- Pletneva, S. A. 1986. *Khazary*. Moskva.
- Pletneva, S. A. 1999. *Ocherki khazarskoi arkheologii*. Moskva; Ierusalim.
- Popov, A. A. 1961. Zhilishche. *Istoriko-etnograficheskii atlas Sibiri*. Moskva; Leningrad, p. 131-226.
- Puholovok, Yu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: The Ukrainian Ethnology Publishers.
- Samoilovych, V. P. 1961. *Narodna tvorchist v arkhitekturi silskoho zhytla*. Kyiv.
- Sumtsov, M. F. 1918. *Slobozhane*. Kharkov.
- Flierov, V. S. 1996. *Rannesrednekovyie yurtoobraznyie zhilishcha Vostochnoi Evropy*. Moskva.
- Ukrainska mynuvshchyna*. Iliustrovanyi etnohrafichnyi dovidnyk. 1993. Kyiv.